

Social Life In Chios In The 18th And 19th Centuries
Abstract

Yazar(lar) / Author(s)

Dr. Mehmet Taş.

Üniversite, Birim, Bölüm, Şehir-Ülke
Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî
Bilimler Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve
Onarım Bölümü Malatya/Türkiye

e-posta: mehmet-tas@msn.com

(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article

Geliş tarihi-Date of submission: 23. 01. 2024

Kabul tarihi-Date of acceptance: 23. 05. 2024

Yayın tarihi-Date of publication: 13. 09. 2024

Hakemlik-Review

Hakem sayısı-Reviewers: İki Dış Hakem-Two
External

Değerlendirme-Rewiev: Çift Taraflı Kör Hakemlik-
Double-blind

Etik/Ethics

Etik beyan- Ethical statement: Bu çalışmanın
hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

Yapıldı-İntihal.net-Yes-İntihal.net

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of
interest

Finansman-Grant Support

Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek
alınmamıştır.

No funds, grants, or other support was received.

Lisans- License

CC BY-NC 4.0

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>

Atıf- Citation (Chiago)

Taş (Mehmet). "18. Ve 19. Yüzyılda Sakız Adası'nda
Toplumsal Yaşam". *Anadolu Mecmuası* 3, sy. 7
(Ağustos 2024): 13-28.

Turks and Greeks are two separate peoples who have shared the same geography in many places throughout history. These people lived together for centuries in Anatolia, Rumelia, the Sea of the Islands and many islands in the Mediterranean during the Ottoman period. While trade and other economic activities connected these societies, the exchange of words between Turkish and Greek added a cultural dimension to this relationship and strengthened this bond. Although there were clear boundaries between them in terms of both religion and ethnicity, these boundaries did not constitute insurmountable obstacles for the two communities. Therefore, they were able to use the same market place, share the same streets and squares and live in the same neighborhoods. In the climate of tolerance and understanding provided to them by the Turks, who were the owners of the state, the Greeks had the opportunity to protect and develop their true identity, while in return they obeyed the state for many centuries, especially in Chios. Although there were occasional minor problems in the harmony between these two communities after the 1821 Greek Rebellion, this situation continued until the beginning of the 20th century. This model of harmony between the Turks and Greeks on the island of Chios, which lasted for 347 years, contains important clues regarding the solution of regional problems in terms of today.

Keywords: Chios, Turks, Greeks, Ottoman Empire.

18. Ve 19. Yüzyılda Sakız Adası'nda Toplumsal Yaşam

Öz

Türkler ve Rumlar tarih boyunca birçok yerde aynı coğrafyayı paylaşmış iki ayrı halktır. Bu halklar Osmanlı döneminde Anadolu, Rumeli ve Adalar Denizi ve Akdeniz'deki birçok adada yüzyıllar boyunca birlikte yaşadı. Ticaret ve diğer iktisadi faaliyetler bu toplumlari birbirine bağlarken Türkçe ve Rumca arasındaki kelime alışverişi bu ilişkiye kültürel bir boyut katarak bu bağı güçlendirdi. Gerek din ve gerekse etnik köken olarak arada kesin sınırlar olsa da bu sınırlar iki toplum açısından aşılmaz engeller teşkil etmiyordu. Bu yüzden aynı pazar yerini kullanıp, aynı sokak ve meydanları paylaşıp aynı mahallerde yaşayabildiler. Devletin sahibi olan Türklerin onlara sağlamış olduğu hoşgörü ve anlayış ikliminde Rumlar öz benliklerini koruma ve geliştirme imkânı bulurken buna karşılık devlete Sakız Adası özelinde uzun yüzyıllar boyunca itaat ettiler. 1821 Rum İsyanı sonrası bu iki toplum arasındaki uyumda zaman zaman ufak da olsa sorunlar çıkmasına rağmen 20.yüzyıl başlarına kadar bu durum devam etti. Sakız Adası'nda Türk ve Rumlar arasında 347 yıl kadar süren bu uyum modeli günümüz açısından bölgesel sorunların çözümüne dair içinde önemli ipuçları barındırıyor.

Anahtar Kelimeler: Sakız Adası, Türkler, Rumlar, Osmanlı Devleti.

Giriş

Sakız Adası, İzmir Körfezi'nin hemen karşısında yer alan Adalar Denizi'nde ki en büyük adalardan biridir. Türkiye'ye uzaklığı 8 kilometre olup kuzeyden güneye 50 kilometre uzunluğunda ve doğudan batıya 13 ile 24 kilometre genişliğindedir. Yüzölçümü 841 kilometrekaredir. Adanın kuzey kısmı verimsiz olup dağ kütleleriyle çevirili olduğu için nüfusu güney kesimine göre seyrek. Adanın güney kesimi ise düz ve verimli olup çok sayıda yerleşim yerine sahiptir. Tarih boyunca "mastaki" üretimi yapılan yerleşim yerleri adanın bu kesimindedir. Günümüzde adanın merkezi olan "Chora" şehri adanın doğu kıyısında yer alırken, "Kamos" şehri Chora şehrinin güneyinde yer alır. Kamos şehri, günümüzde Sakız Adası'nın en zengin ve en verimli bölgesidir¹.

Kırsal alan bakımından ada dağlık ve sarp bir adadır. Yine de kırsal alanda portakal, limon, zeytin, dut, mersin ve nar ağaçları bulunmaktadır. Adada eksik olan bitki ise tahıl ve hububattır. Yetiştirilen arpa ve buğday adanın üç aylık ihtiyacını karşılar. Yılın geri kalanı için ise Anadolu'dan tahıl getirmek zorunludur². 1729 yılında Sakız Adası sakinleri, adanın taşlık ve kayalık (*sengistan*) bir yer olduğundan bahsederek ada merkezinde yetişen tahılın ancak 15 gün kendilerine yettiğini bildirmişler, Çandarlı ve İrmiye kazalarından tahıl satın almak izni talep etmişlerdi³. 1734 yıllarında Sakız ahalisi İstanbul'a mektup göndererek tarıma elverişli belli başlı arazilerinin olmadığından başka nüfusça fazla olduklarını bildirerek tüketim maddelerinin fiyatının yüksekliğinden yakınmışlar ve Anadolu'da bulunan Mihalic, Bergama ve Kuşadası kazalarından rayici fiyatıyla 20 bin kile hınta (buğday) satın almalarına izin verilmesini talep etmişlerdi⁴. Tahıl ihtiyacının karşılanması için bazen Sakız Kalesi mahzenlerinde bulunan ve çürümeye yüz tutmuş olan buğdayın taliplilerine satıldığı görülürdü. Kaleye ihtiyaç duyulan buğday genelde Kuşadası İskelesi vasıtasıyla Anadolu'dan gelirdi⁵.

Adanın güvenliğini Sakız Kalesinde ikamet eden yeniçeriler sağlıyordu. Bunlar 1714 yılında toplam 844 askerden oluşmaktayken bu yıl 400'ü Kandiye'ye gönderilirken 444'ü de Eğriboz muhafazasına tayin edilmişti⁶. Adada, tımarlı sipahiler yerine yeniçeri bölüklerinin görev yapması, adaya Osmanlı yönetimi tarafından verilen önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Adalar Denizi'ndeki adaların devletin ve İstanbul'un güvenliği için taşıdığı önemin bir sonucu olarak yeniçeri bölükleri Sakız Adası dışında Girit ve Rodos başta olmak üzere birçok adada görev yapıyordu. Buna rağmen zaman içinde imparatorluğun farklı bölgelerinde ortaya çıkan güvenlik risklerinin daha acil hale gelmesi nedeniyle buradaki askeri birlikler ada dışına gönderilmeye başlandı. Ada eski önemini korumakla birlikte burada tutulan askerlerin sayısı bahse konu yüzyıllarda azalmaya devam etti. Öyle ki 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde buradaki asker sayısı 20 rakamının bile altına düştü.

Sakız Adası, Osmanlı sarayının ihtiyaç duyduğu "mastaki" ismi verilen damla sakızı imal ediyordu⁷. Bunlar mastaki köyleri olarak isimlendirilen köylerde imal edilmekteydi. Adaya bağlı

¹ Mehmet Taş ve Çağatay Çaça, "Sakız Adası'nda Bulunan Bazı Osmanlı Eserlerine Bakış", **3. Ulusal Bilimsel Araştırmalar Kongresi**, 27-28 Ocak 2024, (Bildiriler Kitabı), Editör:HasanAkyol,İspec Akademik Yayıncılar, Ankara 2024, s. 67.

² Joseph de Tournafort, **Tournafort Seyahatnamesi**, Çeviren: Ali Berktaş, Editör: Stefanos Yerasimos, Birinci Kitap, Kitap yayınevi, İstanbul 2005,s.244.

³ BOA.A.DVNS.MHM. d.135.229./Evail Rebiyülevvel 1142.(Eylül/Ekim 1729).

⁴ Mihalic, Bergama ve Kuşadası kadıları ile Sakız muhassılı ve Boğazhisarları dizdarına ve iskele eminlerine hitaben Evahir Cemaziyülahir 1147 (Ekim/Kasım 1734) tarihli hüküm sureti için bkz. BOA.A.DVNS.MHM. d.140/112.

⁵ İzmir valisi ve Sakız kaymakamına 23 Cemaziyülevvel 1275(29 Aralık 1858) tarihinde gönderilen şukka sureti için bkz. BOA.A.MKT.MVL.104.30.1.

⁶ Sakız muhafazasında olan yeniçeri zabiti olan İbrahim'e konuyla ilgili olarak Evail Cemaziyülevvel 1126 (Mayıs/Haziran 1714) tarihinde gönderilen hüküm sureti için bkz. BOA.A.DVNS.MHM. d.120.102.

⁷ D'ohsson'a göre sakız maddesi damlalar halinde ve bezelye büyüklüğünde ve çok güzel kokulu sert bir maddedir. Rengi açık sarıdır. Diş etlerini kuvvetlendirdiği, diş ve mide rahatsızlıklarına iyi geldiği hatta

köyler dağ köyleri ve mastaki köyleri olmak üzere iki gruptu. Evliya Çelebinin 25 adet olduklarını söylediği dağ köyleri geliri hazineye ait olan has köyleriydi. Bunlar mirliva hassıydı. 1821 isyanında bunların sayısı 24 idi⁸. Adanın güneyinde yer alan ve mastaki köyleri olarak isimlendirilen köylerin ahalişi her yıl 20.020 vukiyye (25.665 kilogram) miktarı damla sakızını emirlere teslim etmekle yükümlü olup bunun karşılığında cizye vergisinden başka, ispenç, tekalif ve avarız, sürsat ve nüzul gibi vergilerden muaf tutulmuştu⁹.

Sakız Adası'nda Rum nüfus çoğunlukta olmak üzere Müslüman, Latin, Yahudiler bulunmaktadır. Adada yaşayan nüfusa ilişkin en erken bilgiler 17. yüzyıla rastlamaktadır. Bu dönemde 25 bin Rum, 8 bin Latin, 6 bini Türk olmak üzere 40 bin kişi yaşıyordu¹⁰. Tournefort'a göre adanın Türk nüfusu 10 bin, Latin nüfusu 3 bini geçmez. Ama Rum nüfus 100 bini bulur¹¹. Bu rakamların abartılı olduğu düşünülmektedir. Çünkü, 1765 tarihli bir belgeye göre adada 8760 altmış adet cizye evrakı bulunmakta olup bu da 47.719,5 guruşluk cizye gelirine tekabül etmektedir. Cizyenin, erkeklerden alındığı varsayılacak olursa o dönemde adada cizye mükellefi 8760 adet erkek nüfusun yaşamakta olduğu söylenebilir. Ömer Lütfi Barkan tarafından ortaya konan, formülüne göre hesaplandığında bölgedeki Rum nüfus, vergilerden muaf tutulan Mastaki köyleri hariç tutulduğu takdirde 43.800 kişi civarındadır¹².

Sakız Adası, güzelliği ve görece özgürlüğü ile gezginlerin ilgisini çekmiştir. Seyyah Marcellus, 1821 isyanı öncesi Sakız'ı gören son gezginlerden birisidir. Sakız'ı 1820'de bir mutluluk ve özgürlük adası olduğunu yazan Marcellus adada 100 bin Rum'un doğrudan valide sultana bağlı olduğunu anlatır. Yunan aydınlanmasının önde gelen isimlerinden olan Korais'in öğrencisi ve yandaşı olan Vambas, Sakız Adası'ndaki Yunan üniversitesinde ders vermekteydi. Firmin-Didot birkaç yıl önce bu okulu ziyaret etmiş ve Vambas'la görüşmüştür. Vambas, Marcellus'a Osmanlılardan çok İstanbul'daki patrikten korktuğunu tutucu Yunanlıların Türklerden daha zararlı olduğunu anlatmıştı¹³. Fransız Seyyah J.M.Tancoigne'ye göre adadaki Türkler yumuşak, sakin dürüst insanlardır. Rumlar surların içinde oturmazken Türkler ve Yahudiler surların içinde oturmaktadır¹⁴.

Türkler

Adada yaşayan Türkler, 1566'da gerçekleşen fetihten sonra çoğunlukla Anadolu'dan buraya göç ettirilmiş olan insanlardır. İskân politikasıyla göç ettirilmiş olduğu için bunlar genelde konar-göçer aşiretlerin mensubu olup su kaynaklarının yetersizliği yanında adanın hayvancılık için yeterli miktarda otlak ve meraya sahip olmaması onların buraya uyumunda zorluğa neden olmuştur. Adanın yöneticileri ve sahibi olmalarına rağmen nüfus yoğunluğu hiçbir zaman Türklerden yana olmamış, Rumlarda kalmıştır. Bunda adanın iklim ve yeryüzü şekillerinin elverişsizliği yanında buranın sürgün yeri olarak kullanılması da etkili olmuş olmalıdır. Nitekim Osmanlı döneminde adaya Kırım Hanı

kanamaları durdurduğu söylenmektedir. Bu yüzden birçok doktor yaptığı ilacın içine bundan katmaktadır. Bu madde çiğnenirken tükürük salgısını artırır. (Bkz. D'ohsson, **18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, Çeviren: Zehra Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul, Tarihsiz Baskı, s. 59.)

⁸ Filiz Yaşar, **Yunanistan'ın Kuruluşu Sürecinde Sakız Adası (1821-1829)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2004.s. 44.

⁹ BOA.TK.GM. d.48-491/22.

¹⁰ Filiz Yaşar, **age.**, s. 45.

¹¹ Joseph de Tournefort, **age.**, s. 248.

¹² Dilara Dal, **XVIII. Yüzyılda Sakız Adası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2008, s. 46.

¹³ Arzu Etensel İldem, **Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar**, Boyut Kitapları, 1.Baskı, İstanbul 2000, s. 142.

¹⁴ Arzu Etensel İldem, **age.**, s. 59.

Devlet Giray Han ve Kırım Giray Han sürgün olarak gelmiştir¹⁵. Safa Giray Sultan da burada sürgün hayatı yaşamışsa da adanın havası ve suyu sağlığına uygun olmadığı için Rumeli Yanbolu'daki çiftliğinde ikamete mecbur tutulmuştu¹⁶. Saray çalışanlarından Sarban Ali Ağa da Sakız'a sürgün edilen kişiler arasındaydı¹⁷.

Ada yönetiminde yer alan kadı, yeniçeri ağası, subaşı, ada muhafızı gibi kişiler Türklerden oluşmaktaydı. Kadıyı İstanbul müftüsü atardı. Barış zamanı adayı bu kadı idare eder, o adada olmadığı zaman onun tarafından atanan bir naip onun görevlerini yerine getirirdi. Olivier'e göre adanın naibi aynı zamanda yöneticisi durumundaydı. Savaş zamanı askere komuta etmesi için bir paşa gönderilirdi. Bu paşa Sakız muhafızı olarak bilinir ve Sakız Kalesi'nde ikamet ederdi. Barış zamanı yaklaşık 150 savaş zamanı 300-400 yeniçeriye komuta eden bir yeniçeri ağası vardır¹⁸.

1839 Tanzimat fermanıyla başlayan dönemde buraya atanan en üst düzey yöneticilere kaymakam adı verildi. Kaymakam olan zat çiftçileri ve esnafı himaye eder, zorbalığa, yağma ve talana müsaade etmezdi. Olivier'in belirttiğine göre diğer adalarda bu denli güvencenin var olduğu söylenemez. Burada zengin, fakir, şehirli, köylü işçi, esnaf yönetimden eşit düzeyde himaye görürdü. Görevini kötüye kullanan olursa halkın onu şikâyet etmeye ve değiştirilmesini istemeye hakkı vardı¹⁹.

Adada görev yapan diğer bir yönetici subaşı olup adanın güvenlik ve asayişinden sorumluydu. Subaşılar sakız yetiştiren bölge ve köyler dışında adanın bütün nizam ve asayişinden sorumluydu. Adadaki bütün meyhaneler onlar tarafından denetlenir, buralarda kavga ve kargaşa çıkarılmasına izin verilmezdi. Burada çıkan kavgalar ve anlaşmazlıklar subaşının gelirini artıran fırsatlardı. Ada valide sultanın ya da kadın efendinin himayesi altında olduğu için yolsuzluk ve zulümler halkın tahammül sınırını pek aşmazdı²⁰.

Türkler 19. yüzyılın ikinci yarısında Sakız Adası'nda kendi rüştiye mekteplerine kavuşmuşlardı. Rüştiyeler Tanzimat döneminde açılan ve günümüzde ortaokul düzeyinde eğitim veren okullardı. Türkler, çocuklarını bu okula öğrencilerini gönderip eğitim almalarını sağlıyorlardı. Okuma yazma öğrenip matematik, coğrafya, filoloji ya da sosyoloji gibi alanlarda temel becerileri kazanan bu çocuklar, mezun olduktan sonra ilerleyen yıllarda kendi toplumlarının aydınları hâline geliyordu. Okul, kültürel ve eğitsel olarak Türkleri hem ada yaşamıyla hem de ada dışındaki asıl Türk topluluğuyla bütünleştiren önemli bir işleve sahipti. Bu okulda devamsızlık önemli bir sorundu. Türk çocukların erken bir yaşta hayata atılmak zorunda kalması onların devamsızlık yapmasına etki eden önemli bir unsurdu. Nitekim 1894/1895 yılında Sakız Rüştiye Mektebinde öğrenim gören öğrencilerin isimleri ile Mart-Haziran döneminde devam/devamsızlık durumları şu şekildeydi²¹:

Tablo 1. Sakız Rüştiye Mektebinin 1310 yılı Mart-Haziran dönemine ait devam devamsızlık jurnali.

Öğrencilerin İsmi	Devamsızlık	Devam
-------------------	-------------	-------

¹⁵ Sakız naibine ve Silivri ve Ereğli naiblerine hitaben Evail Cemaziyülevvel 1126 (Mayıs/Haziran 1714) tarihinde gönderilmiş olan hüküm sureti için bkz. BOA.A.DVNS.MHM. D.120.107.Gelibolu naibi ve Gelibolu gümrükçüsüne konuyla ilgili yazılmış olan 22 Rebiyülahir 1178 (19 Ekim 1764) tarihli hüküm sureti için bkz. BOA.C.ZB.3/113.

¹⁶ Raşid Mehmet Efendi ve Çelebizade İsmail Efendi, **Tarih-i Raşid ve Zeyli**, Hazırlayan: Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, II. Cilt, I. Baskı, İstanbul 2013, s. 300.

¹⁷ Ahmet Vasıf Efendi, **Mahasinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Ahbar**, Yayınlayan: Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978, s. 288.

¹⁸ Joseph de Tournefort, **age.**, s. 248.

¹⁹ Guillaume Antoine Olivier, **Türkiye Seyahatnamesi (18.Yüzyılda İstanbul ve Türkiye)**, Çeviren: Oğuz Gökmen, Kronik Kitap, I. Baskı, İstanbul 2024, s. 269-270.

²⁰ Guillaume Antoine Olivier, **age.**, s. 270.

²¹ BOA.MF.İBT.40/86.

	Mazeretli	Mazeretsiz	
Reşat Beyzade Sabit Efendi	1		13
Hüsametlin Efendizade Timur Efendi		2	12
İsmet Beyzade Haşim Efendi	5		9
Elmas Ağazade Murat Efendi	5		9
Nesib Efendizade Behic Efendi		14	
İbrahim Beyzade Naci Efendi		10	4
Mehmet Ağazade İbrahim Efendi	1		13
Mustafa Ağazade Ratip Efendi	5		9
Aziz Ağazade İsmail Efendi	3		14
Nesib Efendizade Sadi Efendi	3		11
İzzet Efendizade Haberi Efendi		14	
İsmail Ağazade Emin Efendi	8		6
Mehmet Ağazade Mustafa Efendi	2		12
Hakkı Efendizade Mufil Efendi			14
Ali Ağazade Mehmet Efendi	5		9
Mustafa Efendizade Hakkı Efendi	9		5

Bu tabloya göre okulun adı geçen sürede normal eğitim süresi 14 hafta olup sene boyunca 28 haftadır. Hiç devamsızlık yapmayan İsmail Efendi ve Mufil Efendi isminde iki öğrenci varken, öğrencilerin önemli bir kısmı mazeretli devamsızlık yapmıştır. Öğrenci isimlerinde geçen “*efendizâde*” ya da “*beyzâde*” gibi unvanlar bunların Sakız Adası’ndaki önde gelen Türk ailelere mensup olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Öyle anlaşılıyor ki ekonomik zorluklar ve öğrencilik maliyetinin yüksekliği dolayısıyla eğitime erişim adanın bütün Türk sakinleri için mümkün olmamıştır.

Rumlar

Adanın nüfusça en kalabalık unsurunu Rumlar oluşturmaktaydı. Onlar, kasaba ve şehirlerde genelde iki katlı evlerde yaşamaktaydı. Evleri imparatorluğun diğer yerlerinde bulunan evlere kıyasla daha büyük ve sağlamdı. Evliya Çelebi kendi adıyla anılan seyahatnamesinde Rey şehrini anlatırken; “...*şehr-i Rey’in her hânesi Cezire-i Sakız hâneleri ve Hâleb Kal’aları gibi kale-misal...*” diyerek Sakız Adası’ndaki evlerin bu özelliğine dikkat çekmiştir²². Evler zemin ile üst katta bir veya iki odanın bulunduğu bir tür küp şeklinde yapılar olarak inşa edilmekteydi. Zemin katlar hayvanların barınması için kullanılırken çatı katı yiyeceklerin saklanması için kullanılmaktaydı. Tüm evler yerel olarak sert, açık renkli bir taştan inşa edilmiş olup çatılar ve balkonlar kemerli tonozlarla yapılmıştı. Evler yan yana, arka arkaya veya üst üste yerleştirilmiş gibi bir görünüme sahip olup bunların arasında gelişigüzel uzanan yollar ve çıkmaz sokaklar geçmektedir. Yollar en az bir buçuk metre genişliğindedir²³.

Adalar Denizi’nde yer alan ve On İki Ada olarak isimlendirilen adaların yönetiminde halk tarafından seçilen ve genelde 12 kişiden oluşan “*demogerandiya*” olarak isimlendirilen meclisler temel yönetsel birimlerdi. Meclis üyeleri adanın ileri gelenleri arasından seçilirdi. Bu yapı Sakız Adası’nda da vardı. Osmanlılar 1566’daki fetihten sonra Bizans ve şövalyeler tarafından başlatılan demogerandiya meclislerini, işlevselliğine binaen koruyarak devam ettirmişlerdir. Halk tarafından bir

²² Evliya Çelebi bin Derviş Mehmet Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, İbrahim Sezgin-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, V. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 157.

²³ Gomenos Konstantinos, Papparonas Nikolaos, Gpeutunos Didaskon, Nikos Mpelavilas, “Ta Kastrogoria Tis Hiou”, *İ Dimiourgia Tous Kai İ Domi Tous*, Atina 2006, s. 42.

yıl için oluşturulan bu idari yapı bir tür yerel meclis niteliğindedir. 12 üyeli bu meclislerin başkanı bir tür belediye başkanıydı. Mülklerin işletilmesi, hukuk, eğitim gibi birçok alanda yetki sahibi olup özellikle vergi sistemi içerisinde önemli etkinlikler göstermişlerdir²⁴.

Rumların “*kocabaş*” olarak isimlendirilen ve kendileri tarafından seçilip devletçe tayin edilen yöneticileri bulunmaktaydı. Bunların görevi devletle Rum ahali arasında köprü işlevi görerek toplanması gereken vergileri toplayıp devlete teslim etmek ve devletin emir ve buyruklarını onlara ileterek uygulanmasını sağlamaktı. Devlet bunlardan sadakat ve çalışkanlığını kanıtlamış olanları nişan ve madalya ile taltif ediyordu. 1845/1846 yılında Sakız Adası kocabaşlarından olan Yorgi, Aleksandır ve Konstantin isimdeki kocabaşlar bu şekilde ödüllendirilmişti²⁵.

Şehir ve kasabalarda Rum erkek nüfus 10-12 yaşından yani ergenlik çağından itibaren özel bir kütüğe kaydedilir ve durum ve varlıklarına göre bu kütükler üç ayrı sınıfa ayrılırdı. Birinci bölüme kayıtlı olanlar 11 kuruş, ikinci kütüktekiler 5 kuruş, üçüncü kütüktekiler ise 2 kuruş vergi öder. Olivier’in haraç olarak nitelendirdiği bu vergi aslında devletin ücretsiz olarak sunmuş olduğu güvenlik hizmeti için tahsil etmiş olduğu cizye vergisiydi. Kadınlar bu vergiden muaf²⁶.

Antoine Olivier’e göre Sakız Adası’ndaki Rumlar dürüst, çalışkan, cesaretli, kıvrak zekalı ve zenginlerdi. Bunlarda İstanbul Rumlarında görülen gizli bir gururla aşikâr bir aşağılık duygusunun karışımı bir tutumdan ve onları karakterize eden ürkeklik ve korkaklıktan eser yoktu. Sakız Adası Rumlarını diğer yerlerdeki Rumlardan ayırt eden özelliklerin başında inisiyatif sahibi ve çalışkan olmaları yanında ticaret, bilim ve sanatlara daha yatkın olmaları, eğlence ve şakadan hoşlanmaları, iğneli ve hicivli konuşmaları gelir²⁷. Aynı seyyaha göre ada kadınları yolda rastladıkları Türk erkekleriyle konuşmaktan çekinir. Kendilerine bir laf atan olursa onlara karşılık vermezler. Ama kendilerine olan güvenlerini de kaybetmezler. Vakarlarını bozmadan ciddi bir şekilde yollarına devam eder. Bu kadınların zengin olsun fakir olsun hepsi de ev hayatında çok tutumlu ve ölçülüdür. Hepsinde bir iş yapmak ve bir kazanç elde etmek hırısı vardır. Fakir olanlar, evlerinde çorap, başlık ve kese örerek bunları pazarda müşterilere ve daha çok da gemicilere satar. Zengin olanlar ise mendillere gece giysilerine çamaşırlara dantel örer. Bazılarının evlerinde ipek ve pamuklu kumaş dokuyabilmek için tezgâhları da vardır. Ayrıca refah düzeyleri ne olursa olsun bu kadınların hemen hepsi evlerindeki gül ve portakal çiçeklerinden, limon, portakal ve turunç kabuklarından tatlılar ve reçeller yaparlar. Arıcılık, ipek böcekçiliği ve pamuk ipliği üreticiliği daha ziyade kırlarda ve köylerde yapılan işlerdendir²⁸.

Rumların sosyal ve dinî yaşamında din adamlarının önemli bir rolü vardı ki bunların başında metropolit gelmekteydi. Adada buluna papaz, rahip ve keşişler hiyerarşik yönden ona bağlı olup onun gözetiminde faaliyet gösterir. Pazar ayinleri, vaftiz, nikâh ve cenaze törenleri ile diğer dinî merasimler papaz ve rahiplerden oluşan din adamları tarafından yerine getirilir. Rum metropolitler çok sayıda gelir kaynağına sahip olup 300’den fazla kilise ona bağlıdır. Adada bulunan çok sayıda şapel yine ona bağlıdır. Rum manastırları çok kabarık gelirlere sahiptir. Manastırlarda çok sayıda keşiş yapar. Örneğin Aya Minas Manastırı’nda 50, Aya Yorgi manastırında yaklaşık 25 Rum keşiş bulunmaktadır. En büyük manastır kente 5 mil uzaktaki Nea Moni ya da Yeni İnziva Manastırı’dır. Nea Moni Manastırı çok büyük olup bir mabetten daha ziyade bir köye benzer. Ada topraklarının 1/8’ine sahip olduğu ve gelirinin 50.000 ekuyü geçtiği iddia edilir. Manastır, büyük ve çıplak dağların ortasındaki

²⁴ Filiz Yaşar, *age.*, s. 44.

²⁵ BOA.A.MKT.27/92.

²⁶ Guillaume Antoine Olivier, *age.*, s. 270.

²⁷ Guillaume Antoine Olivier, *age.*, s. 265.

²⁸ Guillaume Antoine Olivier, *age.*, s. 267.

ıssız ve tatsız bir yerde gayet güzel ekilmiş bir tepenin üstünde kurulmuştur²⁹. Adanın Veliso, Perge, Feyte, Sideron gibi bazı köyleri ile İpsara Adası'nda yaşayan Rumlar kanunla İstanbul patrikhanesine tanınmış olan yetkiye binaen Fener Rum patriğine 12'şer akçe patriklik rüsumu, tasarruf akçesi, ayazma ve manastırlar rüsumu ve nikâh rüsumu gibi vergiler ödemekle yükümlüydü. Aynı şekilde papazlar da her sene “*patriklik mahsulü*” adıyla aynı yere aynı ya da nakdi ödeme yapmakla yükümlüydü. Bunun için İstanbul'dan Fener Rum patriği tarafından bir vekil tayin edilir ve bu kişi adaya geldiğinde “*ehl-i örf*” taifesi olarak isimlendirilen yerel yöneticilerin ona yardımcı olması için ferman gönderilirdi³⁰.

Adadaki Latin'lere kıyasla sayıları daha fazla olan Rumların adadaki kilise ve manastırlarının sayısı Olivier'e göre 700'ün üzerindeydi. Ortodoks Rumlar tarafından baskı altına alınan Latinlerin ise sadece dört kilisesi vardır. Bunlardan sadece birisi Sakız şehrinde diğer üçü ise köylerde. Cenaze merasimleri ayrı bir manzaradır. Latin rahipler ve Rum papazlar dinî giysiler içinde önlerinde büyük bir haç ile yürürken hemen arkalarında ellerinde mumlar olduğu hâlde yürüten çok kalabalık bir Hıristiyan topluluğu dinî şarkılar söyleyerek sokaklardan geçerd. Müslümanların en tutucu olanı bile bu manzarayı herhangi bir karşı reaksiyon göstermeden seyretmekle yetinirdi. Buna karşılık bu çeşit Hıristiyan topluluklar, bir caminin önünden geçerken ilahi ya da şarkı okumayı bırakır önde giden haç, sırtından çıkarılıp eller üzerine indirilirdi. Buna karşılık kiliselerde çan bulundurma ve çan çalma imtiyazı sadece sakız yetiştirilen hazine-i hassa köylerine bağışlanmıştı. Latin kiliselerinden ayrı olarak adada Fransa'nın himayesinde üç adet manastır daha vardı. Buranın kapusen tarikatına bağlı papazları manastır müştemilatında bulunan konsolosluk evini kendi mülklerinden sayarlardı³¹.

Sakız Rumlarına devlet, ayrı mahkemeler kurma imtiyazı yanında kocabaş, botat ya da demogeranda gibi çeşitli özel görevliler seçme izni de vermişti. Sakız Adası Rumlarının yararlandığı ayrıcalıklardan belki de en dikkat çekici olanı kendi dinlerinden bir tür noterlere sahip olmalarıydı. Her türlü haksızlıklara karşı bir kalkan ve güvence oluşturan bu noterlerin hazırladıkları Rumca belge ve senetler Türkler ve onların mahkemeleri tarafından da resmen tanınır ve işlem görürdü. Katolik Latin'lerin de bir noteri vardı ve buna “*Notaire Apostolique*” adı verilirdi³².

Adanın ticari açıdan taşıdığı değere paralel şekilde zaman içinde Fransa, İsveç, Hollanda ve Avusturya gibi devletler kapitülasyonlardan da yararlanmak suretiyle konsolosluklar açmaya başladılar. Konsolos olarak atanan kişiler ticari işleri yürütmek amacıyla Rumlardan diledikleri kimseyi istihdam etme ve yanında çalıştırmaya başlayınca bu durum adada Avrupalı devletlerin etkisini artırdı. Bu devletler içinde etkisi en fazla olan devlet Fransa idi. Adanın Latin nüfusu Katolik olan Fransa'nın ilgi alanına girmektedir. Onların Rumlar üzerinde aratan etkisi sadece Osmanlı devleti için değil adada yaşayan Rumlar için de bir rahatsızlığa neden olan bir husustu. 1755/1756 yıllarında ada sakinlerinden Yanni Petro, Kokino İstrati ve Petro Kokino gibi Rumlar yerli Rumlardan bazıları da yanlarına alarak, “...*Rum taifesi France tüccarı hizmetinde oldukça nice Rum reayasını Frenk ediyorlar ve sahipleri dahi iğfal ile Frengistan'a irsal edip Rumlar beynini ifsad ediyorlar...*” diyerek bu konsolosların hizmetçilerine karşı onları bundan vazgeçirmek amacıyla taşkınlık ve eşkıyalık yapmaya başlamıştı. Onların endişe ettiği nokta Ortodoks Rumların Katolikleşerek adanın Rum nüfusunun azalması ihtimaliydi. Osmanlı Devleti, durumdan ilgili devletlerin İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla haberdar olunca bu hususun araştırılması için vezir Süleyman Paşa'ya emir vermişti³³.

²⁹ Joseph de Tournefort, *age.*, s. 242.

³⁰ Konuyla ilgili 1134 (1721/1722) yılında yayınlanmış olan buyrultu sureti için bkz. BOA.İE.TCT.16/1809.

³¹ Guillaume Antoine Olivier, *age.*, s. 273-274.

³² Guillaume Antoine Olivier, *age.*, s. 271-272.

³³ BOA.AE.SOSM.III.1/15

Rumlar, bağışlar yoluyla inşa etmiş oldukları kendilerine ait eğitim kurumlarına sahipti. Bunların en eskilerinden birisi adanın Derondado Köyü'nün Penanya Karetber(?) Mahallesi'nde bulunan erkek ve kız öğrencilere hizmet veren bir okuldu. Bu okul 1913/1914 yılında gayet harap bir vaziyete gelmişti. Buranın yeniden inşası gündeme geldiğinde mülkiyeti Rum nüfusa ait olan aynı arazi üzerinde 20 metre uzunluğunda 13 metre genişliğinde, 8,5 metre yüksekliğinde ve betonarme olarak yapılması kararlaştırılmıştı. Okulun 14 penceresi ve 6 kapısı olacaktı. İnşa masrafı olarak öngörülen 58.000 kuruşun kilise sandığından ödenmesi kararlaştırılırken köyde bulunan 1040 hanede erkek ve kadın 4013 Rum olmasına binaen devletçe okulun inşasına izin verilmişti³⁴. Gemicilik eğitimi almak isteyen kişilerin ada dışına gitmemesi için adanın uygun bir yerinde okul kurulması amacıyla 1850 yılında Ali Çelebizade Mehmet Efendi öğretmen olarak tayin edilmişti. Bu okul adanın Türk ve Rum unsurları dâhil olmak üzere bütün ada sakinlerine hizmet vermesi amacıyla kurulmuştu. Konuyla ilgili arz yazısında geçen; “...Sakız ceziresinde mutavattın tebaa-i hazret-i şahaneden gemiciliği arzu edenler seyrüsefain fennini tahsil için...” ibaresi bu okulun bütün ahaliye hizmet vermesi için kurulduğunu göstermektedir³⁵.

Sakız Adası Rumları, sağlıkla ilgili konularda iki sağlık sorumlusu seçme hakkına da sahipti. Veba gibi salgın hastalıkların ortaya çıkması halinde bu sağlık sorumlularının sayısı daha artmaktaydı. Nitekim 1788 yılında adada baş gösteren veba salgını 14 bin kişinin ölümüne neden olmuştu. Bunlar adaya gelen veya adada ikamet eden herkese karşı yetkilerini kullanma hakkına sahipti. Salık sorumluları, salgın hastalık dönemlerinde şehir ve köylere girişleri yasaklayabilir aksine hareket edenleri falakaya yatırabilir, karantinaya alınan bölgelerin yiyecek ve içeceklerini sağlardı³⁶.

Adada Türk ve Rumlara hizmet veren bir Gureba Hastanesi mevcuttu. Bu hastane 1881 depreminde kullanılmayacak hâle gelince hastalar geçici olarak yaptırılan barakalarda tedavi edilmeye başlanmıştı. Bunun üzerine yeni bir hastane yaptırılması amacıyla ahalden 2500 altın miktarı para toplanmış ve Sakız kasabasının kuzey tarafında Debbağhaneler mevkiinde Cenevizliler zamanından kalan ve mülkiyeti Rumlara ait olup onlar tarafından tahaffuzhane (karantina yeri) olarak kullanılan bir yapının hastaneye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştı. Bu hastane genele hizmet verecek ve masrafları adanın önde gelen zenginleri ve ahali tarafından karşılanacaktı³⁷.

Sakız Adası'nda 1880'li yıllarda Kredi Fransiye isminde bir Avrupa bankası kurulmuştu. Bu bankanın adadaki piyasa koşulları ve gelir dağılımındaki etkisini değerlendiren Osmanlı bürokratları bunun olumsuz bir sonuç doğuracağını düşünerek adaya Osmanlı Bankası'nın bir şubesi veyahut İstanbul'da olduğu gibi bir emniyet sandığı kurulmasını tartışmışlardı³⁸. Bankanın sunacağı parasal ve finansal hizmetten daha çok Rumların yararlanabilecek olması nedeniyle Rum unsurun diğer unsurlar aleyhine ticari ve iktisadi yönden daha da güçlenecek olması devlet bürokratlarını endişelendirmiş olmalıdır.

Ada Rumlar Sakız Adası'nın farklı kazalarında yaşayan Rumlarla ekonomik bağlar kurmuştu. Bu bağlar onları birbirine daha çok yaklaştırarak ortak sorunlara karşı daha duyarlı hâle getirip millet bilinçlerini güçlendiriyordu. Nitekim 1845 yılında Sakız Adası'nda yaşayan Pandalaki oğlu Konstanti isimli Rum'un Çeşme Kasabası sakinlerinden Aşmine binti Andon isminde bir Hristiyan'dan kefalet nedeniyle 7655 kuruş alacağı vardı. Burada ilginç olan ise bu kefalet, “*cihet-i kefalet-i şer'iyeye*”

³⁴ Şura-yi Devlet kararı ile ruhsat verilmesi hakkındaki kararname, Sadrazam Said Paşa yanında Maarif Nazırı Abdurrahman tarafından da imzalanmıştır. 22 Zilkade 1329 (14 Kasım 1911) tarihli kararname sureti için bkz. BOA.İ.MF.18/47.

³⁵ BOA.A.MKT.NZD.14/28/26 Şevval 1266. (4 Eylül 1850).

³⁶ Guillaume Antoine Olivier, *age.*, s. 273.

³⁷ Konuyla ilgili Şura-yı Devlet mazbatası sureti için bkz. BOA.Y.A.RES.27.8.1.

³⁸ BOA.MB.İ.77/76./13 Recep 1298. (11 Haziran 1881).

olarak İslami usule göre kurulmuş bir kefalet olmasıydı. Bu durum Rumların pratik ve faydalı olması nedeniyle Türkler arasındaki iktisadi müesseseleri kullanabildiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir³⁹.

19. yüzyıl sonlarına doğru ada Rumları kendi gazetelerini çıkarabiliyordu. Sakızlı Todoraki isminde bir Rum 1872 yılında “Sakız” adıyla bir gazete çıkarmıştı. Gazete haftada bir defa ve Rumca olarak çıkarılmaktaydı⁴⁰. Gazetenin varlığı Rum toplumunu adada ve ülkede olup biten olaylardan haberdar etme işlevi görse de bundan daha öte onlarda düşünce ve duygu birliğinin oluşmasına ve geneli ilgilendiren olaylarda ortak tepki verme imkânı sunuyordu. Kamuoyu oluşturmada önemli bir işleve sahip olan bu ve benzeri gazeteler adanın Rum toplumunu bütünleştirerek millet bilinçlerini güçlendiren diğer bir husustu.

Adanın Rumları ticaret ve denizcilik faaliyeti ile iktisadi anlamda epey gelişerek zenginleşmişti. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması’ndan sonra Rusya buğdayını Karadeniz üzerinden gemilerle Avrupa’ya taşıyarak bunun ticaretini yapıyorlardı. Avrupa’nın pek çok şehrinde onlara ait mağaza ve dükkân bulunmaktaydı. Sahip oldukları iktisadi gücü birbirine borç para vermek ya da kredi vermek gibi yollarla kullanarak büyüttükleri görülmekteydi. Sakız Adası’nda ikamet eden ancak ismi dilekçede belirtilmeyen bir Rum, Limoz Köyü’nde ikamet etmekte iken gerek bu köyden ve gerekse adanın diğer yerlerinde yaşayan Yanni, Baba Kostı, Nikola, Kanaki Boynuzaki ve Baba Lemo gibi kişilere 37.000 kuruş borçlanmıştı. İddiasına göre paranın sahipleri borca yüksek miktarda faiz işleterek ondan defalarca bunu talep etmişler ve ona bu konuda baskı yapmışlardı⁴¹. Bu durum ada Rumlarından bazılarının sahip oldukları ekonomik gücü diğer insanları sömürmek maksadıyla kullanabildiğini gösteren ilginç bir örnektir.

Devletin sahibi olan Türkler onlara bu konuda 1876 Anayasası ve kanunlarla verilen yetkileri kullandırmakta geçmişte yaşanan bazı olumsuz olayların hatırasına rağmen bir sakınca görmüyordu. Dolayısıyla bir Rum başka bir Rum aleyhinde icra takibi yaparak borçlunun mallarına haciz koydurarak mahkeme vasıtasıyla açık artırmaya çıkarabiliyordu. Buna dair Sakız Bidayet Mahkemesinde çok sayıda dosya vardı. Nitekim 1883 yılında ada sakinlerinden Aleksandri Berlink, Verendos Köyü ahalisinden Sideri İpsomaki’den alacağı için onun Verendos köyündeki Nikolyadif isimli mevkideki bir mağaza ve fırını ile Livadiye mevkiindeki bir dağ tarlasına haciz koydurmuştu⁴². Yine Kalimisya köyü ahalisinden Mihail İstankolaki isminde birisi aynı köyden Mihail Molaki isminde başka birisinden olan alacağı için onun Manolya isimli mevkideki sakız ağaçlı tarlasını haczettirerek mahkeme yoluyla satışa çıkarmıştı⁴³.

Ortodoks mezhebine mensup olan ve din hizmetleri yönünden Fener Rum patriği tarafından idare edilen Rumların yanında adada Katolikler de vardı ki bunlar Ceneviz döneminden kalan Latinlerdi. 1568 yılında Osmanlı Devleti Sakız Adası’nda bir Katolik piskoposluğu oluşturarak buradaki Katolikleri resmen tanımıştı. Cizvit ve Dominikenlerin etkin olduğu bu Katolik yapı içinde adanın Katolik nüfusu 17. yüzyıla gelindiğinde yaklaşık 8 bin kişi civarındaydı. 19. yüzyılda gelindiğinde ise bu nüfusun 11 bin kişiye ulaştığı bildirilmektedir⁴⁴.

Adada diğer bir etnik unsur Yahudilerdi. Ortaçağın uzun bir döneminde adanın Yahudi cemaati hakkında bilgi yoktur. Herod’un 1049’da adaya yaptığı ziyarette Yeni manastıra bağlı

³⁹ Konuyla ilgili arzuhal suretinin tarihi 29 Zilhicce 1260’tır. (9 Ocak 1845).Bkz. BOA.A.MKT.21/105.

⁴⁰ BOA.MF.İBT.1/42./21 Mart 1288. (2 Nisan 1872).

⁴¹ BOA.A.DVNS.MHM.d.25/35./16 Cemaziyülevvel 1263. (2 Mayıs 1847).

⁴² Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 7, Tarih:13 Mart 1883, Sayfa 2.

⁴³ Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 8, Tarih:22 Mart 1883, Sayfa 2.

⁴⁴ Filiz Yaşar, *age.*, s.46.

15 Yahudi ailesinden bahsetmişti. İyi tüccar olan sakızlılar adanın Yahudi sakinlerine hem ekonomik hem de sosyal açıdan fazla bir gelişim imkânı bırakmamıştı⁴⁵. Ceneviz hakimiyeti döneminde Noel gibi önemli günlerde Ortodoks din adamları geçit töreni yaptıktan sonra ardından Yahudiler dahil diğer gruplar gelirdi. Yahudiler hızla saygılarını sunup kaybolmaya çalışırdı. Çünkü bunu yapmayanlar onlara portakal fırlatıp fiziksel olarak taciz ederdi. Bu gelenek Avrupa Hristiyan bayramlarında yaygındı. Bu uygulama farklı dozlarda Latinlere de yönelirdi. 1859/1860 yıllarında bile Latinler tarafından, vekillerine Rum çorbacılar tarafından bazen hakaret edildiği gerekçesiyle İstanbul'a şikâyet mektubu gönderiliyordu⁴⁶. Bazı eğitimli ve zengin Sakızlıların yardımıyla Yahudilerin durumu 19. yüzyıl sonlarına doğru düzelmeye başladı. Normalleşme göstergesi 1897'de İonnis Choremis'in cenazesinde onu onurlandırmak için bir hahamın bulunması ve aynı yıl Avraham Franco'nun yeni iskelenin açılışını kutsamasıdır⁴⁷. Tarihçi Zalotes tahminine göre adada 40 Yahudi ve toplam 200 kişilik bir Yahudi nüfusu vardı⁴⁸. Osmanlı döneminde Yahudiler Ceneviz döneminde ada ekonomisinde sahip oldukları rolü yavaş yavaş kaybettiler. Yoksullaşmaları 18. yüzyılın ilk yarısında zirveye çıktı. Julien Galland, 200'den fazla Yahudi'nin yeniçerilerle birlikte kalede yoksul bir hâlde yaşadığını söyler. Yahudiler geleneksel olarak adanın yünlü ipeğinin tüccarları ve boyacılarıydı. Ayrıca Türk idaresinde memur olarak çalışmışlardı. Ayrıca mum ve tabak sattılar. Dükkânları Vounaki Meydanı'na yakinken İssachai ailesinin cam dükkânı bugün Sakız Adası'nın ticaret merkezinin bulunduğu Aplotaria'da bulunmaktadır⁴⁹.

Adada yaşayan Rum ve Latinlerin ayrı ayrı elbiseler giymesi ve diğerinin işine karışmaması konusundaki devletin sınırlayıcı hükümlerine riayet etmesi gerekiyordu⁵⁰. Yeni kilise inşa etmek en azından 18. yüzyıl koşullarında yasak olup izinsiz veya ruhsatsız dinî yapıları tamir edenlerin cezalandırılacağına dair Sakız kadısı ve naipine emirler gönderiliyordu⁵¹. Bu uygulama sadece Sakız Adası'na mahsus olmayıp devletin gayrimüslim nüfusunun yaşadığı her yerde geçerli olan bir kuraldı. Devlet bu uygulama ile toplumsal hiyerarşinin bozulması ya da dinsel toplulukların kontrolsüz biçimde büyümesinin sebep olacağı sosyal, iktisadi ve siyasi sorunlara karşı ön almaya çalışıyor ve mevcut statükoyu korumaya gayret ediyordu. Buna rağmen Ceneviz yönetimine kıyasla Osmanlı yönetiminde topluluk kavramı kolaylaştırıldı ve yeniden anlam kazandı. Ekonomik sistemleri işgücünün sömürülmesi veya ürün ticaretine dayanmıyordu. Vergilerin toplanmasından ibaretti. Asıl mesleği sakız üretimi olan köylerin adanın merkezi otoritesinden bağımsız olarak kendi yönetimlerini kurma hakkına kavuşmaları Türk yönetiminde gerçekleşti. Osmanlıların Sakız Adası'ndaki Rumlara kilise ve dinî geleneklerini sürdürme hakkı verdiğini belirtmek önemlidir. Cenevizliler ada sakinlerine kültürel değerlerini empoze edecek amaca ya da tutkuya sahip değildi. Sadece adanın ticari ve finansal değeriyle ilgileniyorlardı⁵². Osmanlı Türkleri ise kültürel yönden burada yaşayan Rumlardan daha etkili bir iz bıraktılar. Amaçları adadaki mastaki ticaretini kontrol etmenin çok ötesinde, ada halkının refah ve kalkınması ile de ilgilendiler.

⁴⁵ Balia Papanastasopoulou, "Hioidaiki KoinothtaTis Xioi", (Apo Pomaikons Hronous Eoskai Ta Mesa Ton 20 ai.), **Arxaiologos**, s. 3.

⁴⁶ Sakız kaymakamına gönderilen konuyla ilgili 4 Rebiyülevvel 1276 (1 Ekim 1859) tarihli sadrazamlık yazısı sureti için bkz. BOA.HR.MKT.307.68.1.

⁴⁷ Balia Papanastasopoulou, **ibid.**, s. 9.

⁴⁸ Balia Papanastasopoulou, **ibid.**, s. 7.

⁴⁹ Balia Papanastasopoulou, **ibid.**, s. 12.

⁵⁰ Sakız muhafızına ve Sakız naibine konuyla ilgili olarak Evail Recep 1125 (Temmuz/Ağustos 1713) tarihinde yazılmış olan hüküm sureti için bkz. BOA.A.DVNS.MHM. d.120.15.

⁵¹ BOA.A.DVNS.MHM. d.130/165./ Evahir Cemaziyülahir 1134. (Mart/Nisan 1722).

⁵² Gomenos Konstantinos, Paparounas Nikolaos, **ibid.**, s. 37.

Ortak Yaşam Örnekleri

Adanın iklim koşulları buradaki ister Rum isterse Türk olsun bütün toplumlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışmayı kolaylaştıran bir karaktere sahipti. Bazı mevsimler yaşanan kuraklığın sebep olduğu kıtlık sorunu bir tarafa düzensiz düşen yağışlar ahalinin ekonomik faaliyetine zarar verebiliyordu. Nitekim 1754/1755 yılında şiddetli kış koşulları nedeniyle portakal, limon, turunç ve mastaki ağaçları büyük ölçüde telef olduğu için ahalinin talebi üzerine ağaçlar yeniden eski hâline gelinceye kadar vergilerin üçte biri affedilmiş ya da indirilmişti⁵³. 28 ve 29 Ağustos 1883 tarihinde adanın Lankada, Sekade ve Geryande köylerinde şiddetli yağın yağmur sebebiyle ahalinin bağlarında toprak üzerindeki sergilerde 20.000 vukıyye (25.640 kilogram) kadar üzüm ve incir çürüyerek kullanılamaz olmuştu⁵⁴.

Ada merkezindeki Nefs-i Sakız şehri adanın en önemli şehri olup onu kaza ve köyler takip ediyordu. Seyyah kayıtlarını referans alan bir sınıflandırmaya göre adada mevcut olan köyler üç gruba ayrılmaktaydı;

1. Ova Köyleri: Vasiloniko, Thymiana, Khalkios, Neokhorion, Ververato, Ziphia, Batili, Dafnonas, Karyes, Petrana.
2. Aponomeria (Yukarı Yöre) Köyleri: Aya Yorgi, Lithilimiona, Argui, Anavatos, Sieroanta, Pyrama, Parparia, Tripes, Sainte-Hélène, Caronia, Keramos, Leptopodha, Amarca, Pityos, Majatica, Volissos.
3. Sakız Üretilen Köyler (Cabo Mastico): Kalimasya, Tholopotami, Myrmighi, Didyma, Exo Didyma, Paghitha, Cataracti (Katarraktis), Kini, Nenita, Vunos, Flatsia, Patrika, Kalamoti, Armolia, Pyrghi, Apolihni, Olympi, Elata, Vessa, Mesta⁵⁵.

Adaya 1670'lerde gelen Evliya Çelebi'ye göre, Nefs-i Sakız şehrinde 2'si Türk, 5'i Latin, 3'ü Yahudi, 40'ı Rum olmak üzere 50 mahalle bulunmaktadır⁵⁶. Bu mahalleler arasında kesin hatlarıyla belirlenmiş aşılmaz sınırlar yoktu. Türkler, Rumların mahallelerine Rumlarsa Türklerin mahallelerine diledikleri zaman girip çıkabiliyordu. Buna rağmen dini sınırlamalar nedeniyle iki toplum arasında kız alıp vermelere fazla rastlanmadığı gibi din değiştirme hadiselerine de fazla rastlanmıyordu. Toplumlar üzerinde dini otoritelerin gücü yüksekti. Her insan mensubu olduğu toplumun kendi dini gelenek ve göreneklerine göre doğar, isimlendirilir, evlenir, ibadetini yerine getirir, ölür ve defnedilirdi. Karşılıklı saygının yüksek olmasına rağmen toplumların mezar yerleri ve dini mekanları ayrı ayrı yerdedi.

Osmanlı döneminde Sakız Adası'ndaki birçok Rum Türkçe'yi öğrenirken, Türklere ait işletmelerde istihdam edildiler, Türklerle çalışıp onlarla alışveriş ettiler. Birçok Rum bir Türk vakfına ya da bir Türk insanına ait olan dükkân, han, konak ya da mağazada çalışırken kırsalda ise yine Türklere ait tarla ve arsaları kiralayarak işletti. Bu da kültürel etkileşimin derinlik ve kapsamını artırdı. Buna karşılık Türklerin gündelik hayatlarını paylaştıkları Rumların anadilini ne kadar bildiklerine dair elde bir veri olmasa da Yunanistan'ın Teselya bölgesinde yer alan Larissa'da buna dair yapılan bir çalışmanın verileri kıyaslama için fikir verici olabilir. Larissa Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra, 1882-1898 arası dönemde Larissa'daki Müslüman nüfusun tercüman ihtiyacı üzerine yapılan akademik bir çalışmanın sonucuna göre buradaki Türklerin sadece %15'i Rumlarla anlaşmak için bir tercümana ihtiyaç duyuyordu. Bunların büyük kısmı da kadınlar ve Ampelonas olarak isimlendirilen

⁵³ BOA.C.ML.689/2825.

⁵⁴ Bahr-i Sefid Gazetesi, Tarih: 26 Eylül 1883, Sayı 35, Sayfa 2.

⁵⁵ Dilara Dal, *age.*, s. 50.

⁵⁶ Dilara Dal, *age.*, s. 45.

köylerde yaşayan köylülerdi⁵⁷. Bu durum Türklerin büyük çoğunluğunun Rumca yazmayı bilmeseler bile Rumca konuşmayı bildiğini göstermektedir. Bu gerçek Sakız Adası için de geçerli olmalıdır. Aksi takdirde 300 yıldan fazla bir süre iki toplumun birbirini anlamadan, kapalı toplumsal yapılar halinde bir arada yaşadığı sonucu ortaya çıkar ki eldeki verilere göre bunu kabul etmek mümkün değildir. Türkler ve Rumlar ayrı ayrı mahalleler halinde değil bilakis birçok yerde iç içe geçmiş mahalleler halinde yaşamakta, aynı sokak, cadde, yol ve meydanı paylaşmaktaydı. 1839 Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönemde gerçekleşen idari reformların da etkisiyle Rumlar, adanın kaza meclislerinde ve komisyonlarında görev aldıkları gibi tercüman, üye ve kalem memuru gibi unvanlarla görev yaptılar. Mesela 1903 yıllarında adanın mutasarrıf vekili Platon Efendi ismine bir Rum'du. Orman kaleminde çalışan iki memurdan biri olan Bogos Efendi de bir gayrimüslimdi⁵⁸.

Adanın Türk ve Rum unsuru iktisadi bağlarla birbirine bağlanmıştı. Nitekim Sakız Adası ahalisinden Panayoti Cemenmeni isminde bir Rum 1883 yılında bir Türk olan Hikmet Bey'den borç olarak verdiği parayı icra yoluyla geri istiyordu⁵⁹. Hatta bu yıl Sakız Adası Belediye Reisi Dimitriyos Aksyotaki Efendi isminde bir Rumdu⁶⁰. 1848/1849 yıllarında Refia Hatun isminde bir Türk kadının sahip olduğu Kapele Bahçesi olarak bilinen limon ve portakal bahçesinin kiracısı Apostol isminde bir Rum'du⁶¹. 1854/1855 yılında Limoncu Yorgi'nin Sakız Adası Karantina Müdürü Mehmet Ağa'dan 3 bin kuruş alacağı vardı⁶². 1883 yılında adada Rum idadisi açıldığı zaman, buraya kaydolmak isteyen öğrenciler sınava yapılmış ve sınavda adanın Türk mutasarrıfı hazır bulunmuştu. Sınav sonunda okulun başöğretmeni tarafından eğitimi geliştirme konusundaki yardım, iyi niyet ve faydalı amaçları için II. Abdülhamit'e (1876-1909) teşekkür edilmişti⁶³.

1881 yılında meydana gelen deprem sonrası afetzedelere karşı devletin sergilemiş olduğu kucaklayıcı tutum yüzyıllardan beri izlenen bir gelenek ve uygulamanın bir sonucuydu. Bahr-i Sefid Gazetesi'nin 1.8.1883 tarihinde çıkan nüshasında köylü şehirli binlerce nüfusun yiyecek bulmak için hükümet meydanına yığıldığı ve Hanya vapurunun ekme ve çadır dolu olduğu hâlde İzmir'e gelerek içindeki malzemeleri afetzedelere yetiştirdiği anlatılır⁶⁴. Gazetenin haberi; "...melbusat ve me'kulat birbiri ardınca yağdırıldı, geldi. Hükümet-i mahalliye yine ahalisinin en emin ve mutemedlerinden teşkil ettiği komisyonu onların tevziat ve taksimatıyla uğraştırdı. Bihak icra-yı vazife ettirdi. Hiçbir ferdin açıklıktan vefatına değil şikayetine bile meydan bırakmadı. Zelzeleden müsab olan ahali-i cezireyi devlet günlerce etraftan me'kulat ve melbusat yetiştirmekle hüsn-i muhafaza etti". şeklinde devam eder⁶⁵.

Birlikte Yaşam Kültürüne Zarar Veren Eşkialık Olayları

Birlikte yaşam kültürüne zarar veren güvenlik sorunları Sakız Adası tarihinde belli dönemlerde yaşanmıştır. Bunların başında eşkıyalık hadiseleri gelmekteydi. Nitekim 1748 yıllarında

⁵⁷ Anastasia Ntanika,"Laountes Monon Tin Othomaniki Ananki Gia Dierminea Ston Mousoulmaniko Plithysmo Tis Larisas Tin Perido 1882-1898," **Minimon**, 35(35), s.13.

⁵⁸ Fatih Özçelik, **M. 1903 (H. 1321) Tarihli Sâlnâme'ye Göre Cezâyir-İ Bahr-İ Sefid Vilâyeti**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Spsyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2007, s.187.

⁵⁹ Bahr-i Sefid Gazetesi, Tarih:12 Nisan 1883, Sayı 11, Sayfa 12.

⁶⁰ Bahr-i Sefid Gazetesi, Tarih:12 Temmuz 1883, Sayı 24, Sayfa 1.

⁶¹ BOA.HR.MKT.21/90.

⁶² Adı geçen kişi alacağının tahsili amacıyla mahkemeye başvurmuş ve yargı yoluyla bunun tahsili cihetine gitmişti. Konuyla ilgili 12 Ramazan 1270 (8 Haziran 1854) tarihli şukka sureti için bkz. BOA.HR.MKT.78.54.1.

⁶³ Bahr-i Sefid Gazetesi, Tarih:5 Temmuz 1883, Sayı 23, Sayfa 1.

⁶⁴ Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 27, Tarih 1.08.1883, s.2.

⁶⁵Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 27, Tarih 1.08.1883, s.2.

Sakız Adası sancağının idari sınırları içinde kalan Çeşme kasabası sakinlerinden İsmailoğlu Mehmet isminde bir kişi başına bir miktar eşkıya toplayarak en az iki üç sene Çeşme kasabasında eşkıyalık yapmıştı. Çeşme Kalesi'ndeki askerlerin aylıkları karşılığı onlara tahsis edilen tımarları ele geçirmiş, Sakız Adası'ndaki kale içinde görev yapan askerlerin aylığı için ocaklık olarak tayin edilen mukataayı zapt etmek amacıyla adanın voyvodasıyla mücadele etmişti. Çeşme iskelesinin Sakız Adası'nın bir iskelesi olması bu isyanı ada sakinleri için daha önemli hâle getiriyordu⁶⁶. Aydın eyaleti içinde faaliyet gösteren eşkıyaların coğrafi yakınlığı nedeniyle Sakız Adasına geçerek cinayet, yaralama, soygun ya da adam kaçırmaya gibi yasa dışı faaliyetlerine devam ettiği bilinen bir gerçektir⁶⁷. 1821 yılında Mora Yarımadası'nda Rum İsyanı çıktığında Sakız Adası'na Sisam Adası'ndan 400 kadar eşkıya gelerek burada yaptıkları eşkıyalık ve katliamlarla adayı kargaşa ve kaosa sürüklemişti⁶⁸.

Adada bulunan asker sayısının yetersizliği bu eşkıyalık olaylarının yayılarak taraftar bulmasını kolaylaştırıyordu. Çünkü 1848/1849 yılında nüfusu on binlerle ifade edilen bu adada 17 asker vardı. Devlet ricali buna 13 asker daha ilave ederek toplam asker sayısını 30'a çıkarmayı planlıyordu⁶⁹. Devlet bu uygulamaya 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde mümkün mertebe tasarruf etmek ilkesine bağlı kalma endişesinin bir sonucu olarak gitmiş ve adada görev yapması için aylık 140 kuruş aylık ile 17 asker görevlendirmişti⁷⁰. 1714/1715 yılında adada görev yapan asker sayısı 844 kişiyi bulduğu düşünülecek olursa buradaki asker sayısının zaman için ciddi biçimde azaltıldığı anlaşılmaktadır. Bunda, ada dışındaki yerlerde genel asayiş bozan acil ve önemli güvenlik olaylarının ortaya çıkması kadar adada devletin ciddi bir güvenlik sorunu görmemesi etkili olmuş olmalıdır. Sürekli isyan ve eşkıyalık olaylarının görüldüğü yerlerde devletin varlığını güçlendirmek için daha fazla sayıda asker ve güvenlik personelini seferber edeceği düşünülecek olursa öyle anlaşılıyor ki devlet az sayıda kuvvetle bu adanın güvenlik ve asayişini temin etmeyi planlamıştır. Ancak bu durum hiç şüphesiz bir dönem sonra adanın merkezi yönetim tarafından kontrolünü zorlaştırdığı gibi adanın iç ve dış kaynaklı yıkıcı ve zararlı faaliyetlere karşı korunmasını da imkânsız hâle getirmiştir. Adaya patlayıcı madde ve zararlı eşyaların kaçak yollarla girişine engel olmak için 1896/1897 yılında 20 kadar gümrük kolcusu adada görevlendirildi⁷¹. Bu boşuna düşünülmüş bir tedbir değildi. Çünkü 1897/1898 yılında Yunan hükümetinin Londra'dan Rodonaki ismine satın alınmış olan önemli miktarda savaş malzemesi ve tüfeği Sakız Adasına Pandelbon isimli vapurla nakledeceği bilgisi alınmıştı⁷². Yunanistan'ın 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra kurulması ve ardından kurulan Yunan hükümetlerinin "Pan-Hellenik" bir dış politikaya yönelmesi sonucunda Sakız Adası dahil olmak üzere

⁶⁶ Sakız kadısı, Sakız muhassılı, yeniçeri zabiti ve sakız kalesi dizdarına hitaben Evasıt Zilkade 1161 (Ekim/Kasım 1748) tarihinde gönderilen ve konusu bu eşkıyaların dağıtılarak ele geçirilmesi olan hüküm sureti için bkz. BOA.A.DVNS.MHM.d.153.127.

⁶⁷ İzmir kazasında mevcut olan eşkıyadan Bursalı Ahmet Çelebi'nin katili Bursalı Velioğlu, İzmirli Mahmut Ağazade'nin katili Kozikoğlu, Kalyoncu Süleyman, Cinli Halil, Sarı Bostan gibi namli eşkıyaların önde gelenleri 25 kişilik bir grup halinde 1135 (1722/1723) yıllarında Sakız Adasına geçerek burada eşkıyalık yapmaya başlamışlardı. Bunların yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi için Evâsıt Şaban 1135 (Mayıs/Haziran 1723) tarihinde Sakız naibine, Sakız muhassılına ve yeniçeri zabıtine hitaben hüküm gönderilmişti. Konuyla ilgili hüküm sureti için bkz. BOA.A.DVNS.MHM. d.131.77.

⁶⁸ Bu husus 29 Zilhicce 1260 (9 Ocak 1845) tarihli bir arz yazısında; "...Sisam ceziresi sükkamından olarak evail-i fetret-i Rumda cezire-i mezkurda evvelbe evvel isyan bayrağını kaldırmış dört yüz nefer eşkıya istihsalıyla Sakız ceziresine teaddi ve katl-i umumisine bâdi olmuş..." şeklinde ifade edilmiştir. Konuyla ilgili arz yazısı sureti için bkz. BOA.A.MKT.20/24.

⁶⁹ Sakız muhassılı, Cezayir-i Bahr-i Sefid valisi, Maliye nezareti ve zaptiye müşiriyetine konuyla ilgili olarak 1265 (1848/1849) yılında gönderilmiş olan resmi yazı sureti için bkz. BOA.A.MKT.MVL.14/50.

⁷⁰ Sakız kaymakamı es-seyyid Hüseyin Sücudi ile müftü Mehmet Şemsettin ve aza es-seyyid Ahmet Ataullah'ın bu durumun yaratacağı sorunlara ilişkin olarak Cemaziyülevvel 1265 (Mart/Nisan 1849) tarihinde yazıp mühürleyerek İstanbul'a göndermiş olduğu arz yazısı sureti için bkz. BOA.İ.MVL.139.3851.

⁷¹ BOA.İ.RSM.3/11.

⁷² BOA.Y.MTV.168/78.

Adalar Denizi'ndeki diğer adalarda yaşayan Rumlar ile Anadolu'da yaşayan Rumları silahlandırma çabası bu bölgelerdeki güvenliğe zarar vermiştir. Bireysel ya da gruplar halinde gerçekleşen eşkıyalık olayları ise toplumlar arasında ortak yaşam konusunda kuşku yaratarak oluşmasına neden olmuştur. Ancak buna rağmen diğer adalara kıyasla Sakız Adası'nın Türk ve Rum sakinleri arasındaki yüzyıllara dayanan geleneksel ilişki ve bağlar, çözülmeden 1913 yılında adanın Yunanistan'a dâhil olmasına kadar varlığını sürdürmüştür.

Sonuç

Türkler ve Rumlar, Osmanlı döneminde gerek Anadolu gerek Rumeli ve gerekse Adalar Denizi'ndeki adalarda 20.yüzyıl başlarına kadar bir arada yaşayarak, birçok ortak değeri paylaşmıştır. Sakız Adası 'da onların 347 yıl kadar birlikte yaşadığı bir kara parçası olarak bu iki topluma ev sahipliği yapmıştır. Türkler hem devletin asli unsuru ve gerçek sahibi olarak adanın yönetiminde hem de sosyolojik bir unsur olarak adanın bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Rumlar ise Osmanlı öncesi adanın yaşayan en kalabalık halkı olarak adanın iktisadi, sosyal ve ticari yaşamında önemli bir yer tutmuştur. Onların genelde barış içinde uzun bir zaman boyunca bir arada yaşayabilmesi sahip oldukları barış, hoşgörü, insan sevgisi, farklılıklara saygı, özgürlük, şehir kültürü gibi toplumsal değerlerle yakından ilgilidir. Gerek Rumlar gerekse Türkler Sakız Adası'nda bu değerleri pratiğe aktararak gündelik yaşamlarının bir parçası hâline getirmişlerdir. Bu da adanın Osmanlı döneminde genelde barış ve huzurun hüküm sürdüğü bir ada halini almasıyla sonuçlanmıştır. Bahse konu değerler hem Türkler hem de Rumlar açısından günümüzdeki ortak yaşamın imkân ve çerçevesi hakkında önemli ipuçları içermektedir.

Sakız Adası'nın coğrafi olarak Anadolu'ya yakın olması kıtlık dönemlerinde buradan tahıl ve hububat almasını kolaylaştırmıştır. Adanın düzensiz iklim koşulları, tarım alanlarının sınırlı olması ve iklim koşullarına bağlılığı yanında yeryüzü şekillerinin genelde dağlık ve engebeli olması Çandarlı, Kuşadası ve Bergama gibi yerlerden buğday, arpa ve çavdar gibi malzemelerin adaya dönem dönem sevk edilmesine neden olmuştur. Bu durum adayı Anadolu'nun iktisadi ve ticari açıdan bir hinterlandı hâline getirmiştir. Dolayısıyla Batı Anadolu'da sosyal ve ekonomik yönden meydana gelen olaylar bir şekilde ada sakinlerini de etkilemiştir. Bu gerçek belli bir düzeyde günümüzde de geçerlidir.

Adanın Osmanlı devleti açısından önemi her ne kadar mastika olarak isimlendirilen malzemenin Osmanlı sarayında çokça tüketilmesi şeklinde ticari gibi gözükse de gerçekte stratejik, sosyal ve askeriydi. Burası hem Akdeniz ve Anadolu ticaret yollarının güvenliği, hem İstanbul'un iase ve ikmal için hem Müslüman hacıların ve tüccar gemilerinin emniyeti ve hem de Batı Anadolu sahillerinin korsan baskınlarına karşı korunması için önem taşıyordu. Osmanlı Devleti bunu fark ederek adayı uzun süre tahkim etmiş ve sıkı güvenlik önlemleri almıştı. Burası tıpkı Kıbrıs gibi coğrafi konumu ve stratejik önemi dolayısıyla Anadolu'nun ön bahçeydi. Coğrafyanın bahşetmiş olduğu bu önem, aradan uzun yıllar geçse, haritalar yeniden çizilse, toplumlar bölünerek yeni yönetim biçimleriyle tanışsa da bugün dahi varlığını korumaktadır.

Kaynakça

1.Başkanlık Osmanlı Arşiv Vesikaları (BOA)

Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Osman Fonu): 1.

Bab-1 Asafi Tasnifi Mühimme Defterleri Fonu (A.DVNS.MHM.d.): 25, 120, 130, 131, 135, 140, 153.

Hariciye Nezareti Tasnifi Mektubi Kalemi Fonu (HR.MKT.MVL.): 21, 78, 307.

İbnülemin Tasnifi Tevcihat Fonu (İE.TCT): 16.

- İrade Tasnifi Maarif Fonu (İ.MF.): 18.
İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ Fonu(İ.MVL.): 139.
İrade Tasnifi Rûsumat Fonu (İ.RSM.): 3.
Maarif Nezareti Tasnifi Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi Fonu (MF. İBT.): 1, 40.
Mabeyn-i Hümayun Evrakı Tasnifi İrade Fonu (MB.İ.): 77.
Sadaret Tasnifi Mektubi Kalemi Evrakı Fonu (A.MKT.): 20,21.
Sadaret Tasnifi Nezaret ve Devair Evrakı Fonu (A.MKT.NZD.): 14.
Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Fonu (Y.MTV.): 168.
Yıldız Tasnifi Resmi Mazurat Fonu (Y.A.RES.): 27.

2.Araştırma-İnceleme Eserleri

- AHMET Vasıf Efendi, Mahasinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Ahbar, Yayınlayan: Mücteba İlgürel, Cild I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978.
DAL, Dilara, XVIII. Yüzyılda Sakız Adası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2008.
D'OHSSON, 18.Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler, Çeviren: Zehra Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul, Tarihsiz Baskı.
EVLIYA Çelebi bin Derviş Mehmet Zilli, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, VII. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
İLDEM, Arzu Etensel, Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar, Boyut Kitapları, 1.Baskı, İstanbul 2000.
KONSTANTİNOS, Gomenos, Nikolaos, Paparounas, DİDASKON, Gpeutunos, MPELAVİLAS, Nikos, , “Ta Kastrogoria Tis Hiou”, İ Dimiourgia Tous Kai İ Domi Tous, Atina 2006.
OLİVIER Guillaume Antoine, Türkiye Seyahatnamesi (18.Yüzyılda İstanbul ve Türkiye), Çeviren: Oğuz Gökmen, Kronik Kitap, I. Baskı, İstanbul 2024.
NTANİKA, Anastasia,”Laountes Monon Tin Othomaniki Ananki Gia Dierminea Ston Mousoulmaniko Plithysmo Tis Larisas Tin Perido 1882-1898,” Minimon, 35(35), (ss.293-313).
ÖZÇELİK, Fatih, M. 1903 (H. 1321) Tarihli Sâlnâme'ye Göre Cezâyir-İ Bahr-İ Sefid Vilâyeti, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2007.
PAPANASTASOPOULOU, Balia, “Hioidaiki Koinothta Tis Xioi”, (Apo Pomaikons Hronous Eoskai Ta Mesa Ton 20 ai.), Arxaiologos.
RAŞİD Mehmet Efendi-Çelebizade İsmail Asım Efendi, Tarih-i Raşid ve Zeyli, .Hazırlayan: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur- TAVERNİER, J.B. , XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, Çeviren: Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.
TAŞ, Mehmet ve ÇAÇA, Çağatay, “Sakız Adası'nda Bulunan Bazı Osmanlı Eserlerine Bakış”, 3. Ulusal Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 27-28 Ocak 2024, (Bildiriler Kitabı), Editör: Hasan Akyol, Spec Akademik Yayıncılar, Ankara 2024.
TAVERNİER, J.B., XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, Çeviren: Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.

YAŞAR, Filiz, Yunanistan'ın Kuruluşu Sürecinde Sakız Adası (1821-1829), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2004.

3.Gazeteler

Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 7, Tarih:13 Mart 1883.

Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 8, Tarih:22 Mart 1883.

Bahr-i Sefid Gazetesi, Tarih: 26 Eylül 1883, Sayı 35.

Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 27, Tarih 1.08.1883.

Bahr-i Sefid Gazetesi, Sayı 27, Tarih 1.08.1883.

Bahr-i Sefid Gazetesi, Tarih:12 Nisan 1883, Sayı 11.

Bahr-i Sefid Gazetesi, Tarih:12 Temmuz 1883, Sayı 24.